

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:१-१३, चैत २०८२

गण्डकी प्रदेशमा गुरुङ भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग र भावी कार्यदिशा

डा. लोक बहादुर लोप्चन

उपसचिव, भाषा आयोग

lopchan2073@gmail.com

(प्राप्त मिति: २०८२/१०/१२; स्वीकृत मिति: २०८२/१२/०१)

लेखसार

पश्चिमी नेपालको गोरखा, लमजुङ र स्याङ्जा क्षेत्रमा गुरुङ जातिको सघन बसोबास रहे तापनि पूर्वी नेपालको ओखलढुङ्गाको रुम्जाटारसम्म फैलिएको पाइन्छ। नेपालबाहिर भारत, भुटान र म्यानमारसम्म सीमित नभई विश्वका विभिन्न मुलुकमा समेत गुरुङ जातिको छरिएर बसोबास रहेको पाइन्छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गुरुङ जातिको कुल जनसङ्ख्या ५,४३,७९० (१.८६) रहेको छ जबकि उनीहरूको वक्ता सङ्ख्या ३,२८,०७४ (१.१२) प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसरी गुरुङ जातिमा करिब ६० प्रतिशतले आफ्नो भाषा बोल्दैनन्।

नेपालमा गुरुङहरूको आदिथलो गण्डकी प्रदेशको लमजुङ, कास्की र स्याङ्जा क्षेत्र हो। यस क्षेत्रलाई तमूहरूको सघन बसोबास रहेकाले तमूवानका रूपमा सम्बोधन गरेको पाइन्छ। नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा गुरुङ जाति बाह्रौं र आदिवासी जनजातितर्फ छैटौं स्थानमा पर्दछ। उनीहरू आफूलाई 'तमू' भनेर चिनाउँछन्। तमूहरू तिब्बतको सीमानामा पर्ने मनाङ जिल्लाको सबैभन्दा उच्च ठाउँमा रहेको 'फू' गाउँका बासिन्दा हुन् भन्ने भनाइ रहेको पाइन्छ (गोले, २०८०, पृ. ४८)। गुरुङ भाषाको वक्ता सङ्ख्या ३,२८,०७४ (१.१२) प्रतिशत रहेको छ जबकि उनीहरूको कुल जनसङ्ख्या ५,४३,७९० (१.८६) रहेको छ। यस आधारमा २,१५,७१६ (६०.३३) ले गुरुङ भाषा बोल्दैनन्। यसरी गुरुङ भाषामा भाषिक प्रतिबद्धताको स्तर ३९.६७ प्रतिशत मात्र रहेको पुष्टि हुन्छ। तर उनीहरूको पुख्र्यौली भाषिक वक्ताको सङ्ख्या ४,६७,६७७ (१.६०) रहेको छ। यस भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या २३,६८८ (०.०८) पाइएका छन्।

गण्डकी प्रदेशमा गुरुङ भाषाले सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता प्राप्त गरिएसँगै यस भाषाको प्रयोग विस्तार हुने देखिन्छ। तर राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को आधारमा यस भाषाको पुस्तान्तरण सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन। यस जातिमा भाषिक वक्ता सङ्ख्या भन्दा नबोल्ने वक्ता सङ्ख्या उच्च रहेको छ जुन गुरुङ भाषाको जीवन्तताका लागि चुनौती बनेको छ। त्यसै गरी यस भाषाको संरचनात्मक विकासको स्तर सरकारी कामकाजको भाषाका आधार पूरा गर्न पर्याप्त देखिँदैन भने समुदायस्तरमा यस भाषाको लेखनका लागि सर्वस्वीकार्य एकल लिपि छनोट हुन सकेको पाइँदैन। तथापि मुलुकमा सङ्घीय शासन पद्धति लागू भई स्थानीय तहसम्म गुरुङ भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अवसर उपलब्ध छ।

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

शब्द कुञ्जी: भाषा पुस्तान्तरण, अपसरण, जीवन्तता, मातृभाषा शिक्षा, भाषिक बफादारिता।

१. विषय प्रवेश

भाषा मानव भाव र विचार सम्प्रेषणको माध्यम हो तर भाषा कुनै एक जातिको पहिचान, संस्कृतिको संवाहक र ज्ञानको प्रासिको ढोका मात्र नभई मानव इतिहासको अभिलेखन र भण्डारको आधार हो (आहुति, २०८२)। यसरी भाषा मानव सभ्यतामा समाज, देश र विश्वका बीच अन्तरसम्बन्धको माध्यम समेत हो। नेपाल बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक र विविधताले भरिपूर्ण देश हो। यहाँ १० धार्मिक समुदाय, १४२ जाति र १२४ भाषाहरू रहेका छन् (जनगणना, २०७८)। नेपालको संविधानको धारा ७ को उपधारा २ मा प्रदेशमा बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एक भन्दा बढी भाषाहरू प्रदेश सरकारको ऐनबमोजिम प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने प्रावधान रहेको छ। त्यसै गरी उपधारा ३ मा भाषासम्बन्धी अन्य व्यवस्था भाषा आयोगको सिफारिसअनुसार नेपाल सरकारले निर्णय गरे बमोजिम हुने भन्ने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था छ। संविधानको धारा ३१ को उपधारा ५ मा हरेक बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षा पाउने मौलिक हकको व्यवस्था छ भने धारा ३२ मा हरेक समुदायलाई आफ्नो भाषा, संस्कृति र लिपि समेतको संरक्षण र संवर्धनसम्बन्धी अधिकार रहेको छ।

नेपालको संविधानको धारा २८७ बमोजिम वि.सं २०७३ भदौ २३ मा भाषा आयोगको स्थापना भएको हो। आयोगले संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने क्रममा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस (२०७८) र पूरक सिफारिस (२०८०) समेत नेपाल सरकारसमक्ष पेस गरिसकेको छ। सोही सिफारिसकै जगमा बागमती प्रदेशमा प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८० पारित भई तामाङ भाषा र नेपाल भाषा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु भएको छ। गण्डकी प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ पारित मात्र भएको छैन, यस प्रदेशमा मगर र गुरुङ प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने क्रममा छ। साथै यस ऐनमा प्रदेशमा बोलिने अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको संरक्षण र विकाससम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू रहेका छन्। यसरी नेपालमा तामाङ, नेपाल भाषा, मगर र गुरुङ गरी ४ वटा भाषाहरू प्रदेश सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा कार्यान्वयनसँगै आयोगबाट सिफारिसमा सरकारी कामकाजका लागि सिफारिस भएका भाषाहरूमध्ये ३३.३% कार्यान्वयन हुन पुगेको छ।

१.१ समस्याकथन

गण्डकी प्रदेशमा गुरुङ भाषाको सरकारी कामकाजमा के कसरी कुन स्तरसम्म प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा यो अध्ययन केन्द्रित छ। प्रदेश सरकारी कामकाजमा प्रयोगका लागि पूरा गर्नुपर्ने आधारहरू भाषा आयोगबाट निर्धारण भएका छन् जुन आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७८ मा उल्लिखित छ। सरकारी कामकाजमा प्रयोगका लागि भाषाको संरचनात्मक विकासस्तर पहिचान र स्तरगत विकास एवम् प्रयोग पक्ष मुख्य हुन्। यस अध्ययनमा प्रदेशअन्तर्गतका स्थानीय तहहरूमध्ये कति स्थानीय तहमा यस भाषालाई स्थानीय सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषयको निक्कै गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यमा गुरुड भाषाको संरचनात्मक विकास (वर्ण पहिचान, लेख्य पद्धति, पाठ, साहित्य, लिपि) को अवस्था पहिचान गर्नु हो। त्यसै गरी राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को आधारमा गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहहरूमा यस भाषा बोल्ने वक्ताको बाहुल्यताको आधारमा प्रयोग सम्भाव्य स्थानीय तहहरू यकिन गरी सुझाउनु हो। यसका अतिरिक्त यस भाषाको लेखनका लागि देवनागरी र खेमाजस्ता लिपिको प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी विषयलाई समेटेर सुझाउनुमा समेत अध्ययन केन्द्रित छ। प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ मा प्रदेशमा बोलिने अल्पसङ्ख्यक भाषालाई समेत उचित स्थान र सम्मान दिने कानुनी प्रावधानहरू सुनिश्चित गरिएका छन्। त्यसको आधारमा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई के कसरी यस प्रदेशको स्थानीय तहहरूमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने हो सोसमेत पहिचान गरी उजागर गर्नतर्फ यो अध्ययन लक्षित छ।

१.३ अध्ययन विधि र सीमाङ्कन

यस अध्ययनमा राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को गुरुड भाषासम्बन्धी तथ्याङ्कको आधारमा परिमाणात्मक विश्लेषण गरिएको छ। साथै द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा भाषिक पक्षहरूको गुणात्मक पक्षको समेत विश्लेषण गरी अध्ययनको निष्कर्षण निकालिएको छ (योञ्जन, तामाङ, २०८१)। यसरी यो अध्ययनमा प्राथमिक सामग्रीमा आधारित नभई द्वितीयक सामग्रीको अध्ययन र विश्लेषणसहित मिश्रित अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ। साथै प्रदेश भाषा ऐनमा गुरुड भाषाका विभिन्न भेदहरूलाई अनुसूचीकृत गरिएको पाइए तापनि अध्ययनमा ती स्थानीय भेदहरूको विश्लेषण गरिएको छैन। गुरुड भाषाको सरकारी कामकाजको प्रयोगको मुख्य निकायहरूमा प्रदेशका सरकारी निकायहरू भए तापनि प्रदेशका स्थानीय तहहरूमा समेत प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू के कसरी सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु गर्न सकिने हो भन्ने विषयमा स्थानीय तहमा गुरुड भाषिक वक्ताको बाहुल्यताको आधारमा क्रमशः पहिलोदेखि तेस्रो स्थानसम्ममा पर्ने स्थानीय तहहरूलाई गुरुड भाषालाई सरकारी कामकाजको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने स्थानीय तहका रूपमा सूचीकृत गरिएको छ।

सरकारी कामकाजको भाषामा प्रयोगका लागि उक्त भाषाको संरचनात्मक र स्तरगत विकासलाई समेत ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अध्ययनमा गुरुड भाषाको संरचनात्मक विकासअन्तर्गत वर्ण पहिचान, लिपि प्रयोग, शब्दकोश विकास, व्याकरण लेखन, साहित्यिक सिर्जनाका अतिरिक्त विद्युतीय साधनमा हुने प्रयोग पक्षलाई हेरिएको छ। अध्ययनमा प्राप्त स्रोत र तथ्यको आधारमा गुरुड भाषामा मानक निर्धारण भई सर्वस्वीकार्य भाषिक स्वरूप र एकल लिपिको छनोट हुन सकेको पाइँदैन। यसको निमित्त गुरुड भाषाको विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानको जरूरत पर्दछ जसमा यस भाषाको स्थलगत अध्ययन गरी सूचना सङ्कलन पश्चात मामला विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। यो अध्ययन राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को भाषिक तथ्याङ्कको विश्लेषणमा सीमित रहेको छ।

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

२. गुरूड जाति र गुरूड भाषा परिचय

गुरूड जातिको बसोबास, भाषाको स्तरगत र संरचनात्मक विकाससम्बन्धी विवरणलाई तल विभिन्न उपशीर्षकहरूमा चर्चा गरिएको छ:

२.१ गुरूड जातिको बसोबास र जनसाङ्ख्यिकी

गुरूड जाति पश्चिमी नेपालको गोरखा, लमजुङ, कास्की, स्याङजा र बागलुङ क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका छन्। तथापि उनीहरूको बसोबास देशको विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेको पाइन्छ। उनीहरू चार जात र सोह जात गरी दुई समूहमा वर्गीकृत भएको पाइन्छ (विष्ट, २०१५, पृ.९१-९४)। उनीहरू कालीगण्डकी भन्दा पूर्व र बूढागण्डकी पश्चिम क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् भने पूर्वी नेपालको ओखलढुङ्गाको रूम्जाटारमा बसोबास गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०४५, पृ.२८९)। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गुरूड जातिको जनसङ्ख्या ५,४३,७९ (१.८६) प्रतिशत रहेको छ। यसरी गुरूड जाति नेपालमा बसोबास गर्ने जातिहरूमध्ये शीर्षक्रमको बाह्रौँ स्थानमा पर्दछ।

२.२ नेपालमा गुरूड भाषाको विकास र प्रयोग स्थिति

नेपालका पश्चिमी क्षेत्रमा गुरूड भाषा बोल्ने वक्ताको सघनता पाइए तापनि पूर्वका विभिन्न जिल्ला र स्थानीय तहहरूमा गुरूड भाषा बोलिन्छ। यसबाहेक नेपालबाहिर भारत, भुटान र म्यान्मारलगायतका देशहरूमा गुरूड भाषा बोलिन्छ। पश्चिमी नेपालका गुरूडहरू आफ्नै गुरूड भाषा बोल्दछन्। यस भाषामा मनखसेर र टिबटो बर्मन भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ (शर्मा, पृ.२८९)।

गुरूड भाषाको वर्ण निर्धारण भई लेख्य पद्धतिउन्मुख छ। यस भाषाको लेखनमा देवनागरी र खेमा दुवै लिपिको प्रयोग भइआएको पाइन्छ। यस भाषामा शब्दकोश र व्याकरणहरू प्रकाशित भएका छन्। गुरूड समुदायको जीवन परम्परा, संस्कार र संस्कृतिसँग सम्बन्धित लोकवार्ताहरू सङ्कलित छन्। यस भाषामा लिखित साहित्यतर्फ विधागत कृतिहरू छिटपुट रूपमा लेखन र प्रकाशन भएको पाइन्छ। गुरूड भाषाको संरचनात्मक विकासको स्तरलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

तालिका १

मगर भाषाका क्षेत्रीय भेदहरूको विकास र प्रयोग स्थिति

क्र.सं.	गुरूड भाषा	मानक निर्धारण	वर्णपहिचान	लेख्य परम्परा	लिपि	शब्दकोश	व्याकरण	साहित्य	प्रविधिको प्रयोग	प्रयोग
११.	गुरूड भाषा	मानक लेखन उन्मुख	वर्ण पहिचान र निर्धारण भएको	लेख्य पद्धति भएको	देवनागरी र खेमा लिपि	शब्दकोश प्रकाशित	व्याकरण प्रकाशित	विधागत साहित्य लेखन, लोकवार्ता सङ्कलित	युट्युब र सामाजिक सञ्जालमा प्रयोग	जीवन परम्परा, शिक्षा र सञ्चारमा प्रयोग

स्रोत: नेपालका भाषाहरू (२०८१), अमृत योजन तामाङ लिखित पुस्तकमा आधारित भई तयार पारिएको।

यस भाषामा दुई क्षेत्रीय भेदहरू देखिन्छन् जसमा पूर्वी गुरूड भाषा लमजुङ, तनहुँ र गोरखा क्षेत्रमा बोलिन्छन्। पूर्वी भेदमा पनि गोरखा गुरूड, लमजुङ गुरूड, तमू क्युई जस्ता

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

भेदहरू पहिचान गरिएका छन्। पश्चिमी गुरुङ भाषा कास्की र स्याङजातिर बोलिन्छन् (एपिले र अन्य, २०१२, पृ.१४१-१४२)।

३. सरकारी कामकाजको भाषामा प्रयोग सम्भाव्यता

सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी भाषा आयोगबाट भएका सिफारिसमा उल्लेखित आधारका साथै बागमती र गण्डकी प्रदेशको भाषा ऐनको व्यवस्थामा आधारित भई विश्लेषण गर्न सकिन्छ। भाषा आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस (२०७८) अनुसार सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले राज्यले कानुनी मान्यता प्रदान गरेको र स्तरगत योजना भएको भाषा सम्झिनुपर्ने हुन्छ। आयोगका अनुसार सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले सरकारी कामकाजको भाषा पूर्ण प्रयोगको स्थितिमा निम्नलिखित तीनओटै क्षेत्रमा लागु गरिनुपर्ने हुन्छ: क) व्यवस्थापिकाको कामकारबाहीसित सम्बन्धित क्षेत्रमा, ख) न्यायपालिकाको अदालती कामकारबाहीको क्षेत्रमा र ग) कार्यपालिकाको प्रशासन सञ्चालन, अभिलेखन तथा सेवा सम्प्रेषणको क्षेत्रमा। बागमती प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०७८) को (घ) मा "सरकारी कामकाजको भाषा" भन्नाले बागमती प्रदेश सरकारको कार्यालयहरूमा लिखित वा मौखिक रूपमा प्रयोग हुने तामाङ भाषा र नेपाल भाषालाई जनाउँछ भन्ने उल्लेख छ भने ड) मा "सरकारी कामकाजको भाषा प्रयोग हुने क्षेत्र" भन्नाले बागमती प्रदेशअन्तर्गतका सरकारी वा सार्वजनिक निकायहरू र तत् तत् निकायबाट प्रवाह गर्ने सेवा सुविधा समेतलाई जनाउँछ भनिएको पाइन्छ। त्यस्तै गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ क) मा "कार्यालय" भन्नाले प्रदेश सरकारका मन्त्रालय, आयोग, निर्देशनालय, कार्यालय वा सङ्गठित संस्था समेतलाई सम्झनु पर्छ भनी परिभाषित गरिएको छ र ट) मा "सरकारी कामकाजको भाषा" भन्नाले कार्यालयमा लिखित वा मौखिक रूपमा प्रयोग हुने मगर र गुरुङ भाषालाई सम्झनु पर्छ भनी स्पष्ट पारिएको छ।

उल्लिखित परिभाषा र व्याख्याको आधारमा सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले राज्यका तीन अङ्गहरू व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकामा पूर्ण रूपमा कामकाजमा लागु भएको भाषालाई जनाउँछ। तर सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कुनै एक भाषा पूर्ण र आंशिक रूपमा प्रयोग हुन सक्छन्। सरकारी कामकाजमा पूर्ण प्रयोगको भाषा भन्नाले राज्यका तीनै वटै अङ्गहरूमा उक्त भाषाको प्रयोग गर्नुलाई बुझाउँछ। त्यसै गरी आंशिक प्रयोगको सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले कुनै कार्य वा क्षेत्र विशेषमा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग हुन्छ। उदाहरणका लागि शिक्षा र सञ्चार क्षेत्रमा कुनै भाषाको प्रयोग हुने कार्य आंशिक रूपमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग हुनु हो। सरकारी कामकाजको भाषाको कार्यान्वयनको आयामलाई देहायअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

तालिका २

सरकारी कामकाजको भाषाको प्रयोग क्षेत्र

क्र.सं.	व्यवस्थापिका	कार्यपालिका	न्यायपालिका
१.	शपथ	निवेदन, परिपत्र, सूचना,	रिट
२.	विधेयक	निर्णय, अभिलेख	सुनुवाइ
३.	संसदको माध्यम भाषा	कार्यपालिकाको माध्यम भाषा	फैसला
४.	अनुवादक	शिक्षा	अभिलेखन
५.	अभिलेखन	सञ्चार	अनुवादक
६.	परिपत्र	अनुवादक	परिपत्र

स्रोत: सरकारी कामकाजको भाषा तथा मातृभाषामा शिक्षा (२०८२), डा. लोक बहादुर लोप्चन।

३.१ गण्डकी प्रदेशमा मगर भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग सम्भाव्यता

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गण्डकी प्रदेशमा बोलिने कुल भाषा सङ्ख्या ७५ वटा रहेको देखिन्छ जसमा भाषा आयोगबाट सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस भई गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ अनुसार प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यताप्राप्त भाषाहरू मगर भाषा र गुरुङ भाषा रहेका छन्। मगर टुट भाषा यस प्रदेशमा ९.६०% सहित दोस्रो र गुरुङ भाषा ८.४४% सहित तेस्रो स्थानमा रहेको देखिन्छ। साथै यस प्रदेशमा १% सम्म भाषिक वक्ता भएको भाषाहरूको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

तालिका ३

गण्डकी प्रदेशमा बोलिने १% भन्दा बढी वक्ता भएका भाषाहरू

क्र.सं.	मातृभाषा	जम्मा	प्रतिशत
१	नेपाली	१८१०००३	७३.३९
२	मगर टुट	२३६७२९	९.६०
३	गुरुङ	२०८०८८	८.४४
४	थारू	४२७९५	१.७४
५	नेपाल भाषा (नेवारी)	३७८०१	१.५३
६	तामाङ	३३४७१	१.३६

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

३.२ अल्पसङ्ख्यक भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग सम्भाव्यता

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गण्डकी प्रदेशमा बोलिने रैथाने भाषाका अतिरिक्त अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू कुल ३० वटा रहेका छन् जसमा अदै र कायत जस्ता भाषा जनगणनाको प्रतिवेदनमा समावेश भएको पाइँदैन। तर यी भाषाहरू गण्डकी प्रदेश भाषा ऐन, २०८२ मा सूचीकृत भएको देखिन्छ जसलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

तालिका ४

गण्डकी प्रदेशमा बोलिने रैथाने भाषाहरू

अनुसूची-१ (दफा ८ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित) गण्डकी प्रदेश मूल थलो भएका मातृभाषाहरूको सूची

क्र.सं.	भाषाहरू	जनसङ्ख्या	वक्ता सङ्ख्या	भाषिक बफादारिता	भाषिक अपसरण
१.	मगर ढुट	२०१३४९८	८१०३१५		
२.	गुरुङ (तमू क्युई)	५४३७९०	३२८०७४	६०.३३	(३९.६७)
३.	थारु	१८०७१२४	१७१४०९१	९४.८५	(५.१५)
४.	नेवार	१३४१३६३	८६३३८०	६४.३७	(३५.६३)
५.	थकाली	११७४१			
६.	ल्होवा/ल्होपा	१३९०	६२४	४४.८९	(५५.११)
७.	मुसलमान	१४१८६७७	१६२५२	१.१५	(९८.८५)
८.	बारगुड्वा		१५३६		
९.	तामाङ	१६३९८६६	१४२३०७५	८६.७८	(१३.२२)
१०.	भोजपुरी		१८२०७९५		
११.	मगर खाम		९१७५३		
१२.	दुरा	५५८१	१९९१	३५.६७	(६४.३३)
१३.	बराम	७८५९	१५३९	१९.५८	(८०.४२)
१४.	माझी	१११३५२	३२९१७	२९.५६	(७०.४४)
१५.	उत्तरी गोर्खा गुरुङ घले	३५४३४			
१६.	गुरुङ/घले				
१७.	नार-फू		४२८		
१८.	कुमाल	१२९७०२	१८४३५	१४.२१	(८५.७९)
१९.	दरई	१८६९५	१२८९५	६८.९८	(३१.०२)
२०.	कुसुण्डा	२५३	२३	९.०९	(९०.९१)
२१.	मुसहर	२६४९७४			
२२.	चुमनुब्री	४४१४	४२८४	९७.०५	(२.९५)
२३.	चेपाङ	८४३६४	५८३९२	६९.२१	(३०.७९)
२४.	छन्त्याल	११९६३	४२८२	३५.७९	(६४.२१)
२५.	भुजेल	१२०२४५	१३०८६	१०.८८	(८९.१२)
२६.	बोटे	११२५८	७६८७	६८.२८	(३१.७२)
२७.	मुस्ताङे गुरुङ				(१००.००)
२८.	मगर काईके		१२२५		
२९.	अदै				
३०.	कायत, आदि।				

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय) र गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२।

यस प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ मा उल्लिखित ३० वटा भाषाहरू प्रदेशमा बोलिने रैथाने भाषाका रूपमा अनुसूचीकृत छन् जसमा अदै र कायत भाषाहरू समेत परेका छन्। उक्त भाषाहरू राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को भाषिक

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

गणनासूचीमा परेको देखिँदैन तर ती भाषाहरू समुदायस्तरमा भने बोलिने गरेको पाइएको छ (सिंजाली, टेलिफोन, २०८२)। त्यसै गरी दुरा जस्ता मृतप्रायः भाषा पनि अनुसूचीकृत देखिन्छ। त्यसै गरी असाध्यै थोरै वक्ता भएका बराम भाषाका अतिरिक्त मुसलमानजस्ता भाषा समेत अभिलेखन भएको पाइन्छ। माथिको तालिकामा गुरुङ भाषाअन्तर्गत उत्तरी गोरखा गुरुङ घले र मुस्ताडे गुरुङ जस्ता भाषाहरू समेत समाविष्ट छन्। यसलाई गुरुङ भाषाको क्षेत्रीय भेद मान्न सकिए तापनि विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान हुन बाँकी नै छ। प्रदेश सरकारबाट ऐनमा नै सूचीकृत गरिएको अवस्थामा यस्ता भाषाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी निक्क्यौल गर्नुको विकल्प देखिँदैन।

भाषावैज्ञानिक सिद्धान्त र अभ्यासको आधारमा लोपोन्मुख भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्नु नै प्रमुख कार्य हो। तथापि प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाको सन्दर्भमा यस्ता भाषाहरूलाई स्थानीय तहका पालिकाभरि र वडाको समेत सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ। अल्पसङ्ख्यक वक्ता रहेका यस्ता भाषाहरूलाई पूर्ण सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु गर्न नसकिए तापनि आंशिक सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा शिक्षा, सञ्चारजस्ता विषय क्षेत्रमा प्रयोग गरेर स्तरीकृत र प्रयोग विस्तार गर्ने गुन्जायस रहन्छ (सरकारी कामकाजको भाषा प्रतिवेदन, २०७८, भाषा आयोग)।

३.३ जिल्ला र स्थानीय तहगत गुरुङ भाषाको अवस्था

गण्डकी प्रदेशका विभिन्न जिल्ला र स्थानीय तहमा गुरुङ भाषाका वक्ताको सङ्ख्याको आधारमा कम्तीमा पनि गुरुङ भाषी वक्ता सङ्ख्याको पहिलोदेखि तेस्रो स्थानसम्मको शीर्षक्रमलाई आधार मानी तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

तालिका-५

गण्डकी प्रदेशको जिल्लाअन्तर्गत स्थानीय तहहरूमा गुरुङ भाषाको अवस्था
(स्थानीय तहमा पहिलोदेखि तेस्रो शीर्षक्रममा आधारित)

क्र.सं.	जिल्ला	पालिकाहरू	भाषा	वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत	पहिलो	दोस्रो	तेस्रो
१.	गोरखा	चुमनुब्री गाउँपालिका	गुरुङ	२२४९	३७.९१		दोस्रो	
		अजिरकोट गाउँपालिका	गुरुङ	४२२१	३२.८९		दोस्रो	
		धार्चे गाउँपालिका	गुरुङ	११८२३	८२.८९	पहिलो		
		आरूघाट गाउँपालिका	गुरुङ	५६५४	२६.२१		दोस्रो	
		सिरानचोक गाउँपालिका	गुरुङ	३३१४	१६.८१		दोस्रो	
		गोरखा नगरपालिका	गुरुङ	२८९६	५.५२		दोस्रो	
		शहिद लखन गाउँपालिका	गुरुङ	३२८	१.४२			तेस्रो

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

क्र.सं.	जिल्ला	पालिकाहरू	भाषा	वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत	पहिलो	दोस्रो	तेस्रो
२.	मनाङ	मनाङ डिस्याङ गाउँपालिका	गुरुङ	२३५	१४.७३		दोस्रो	
		चामे गाउँपालिका	गुरुङ	३९७	३१.११		दोस्रो	
		नासौँ गाउँपालिका	गुरुङ	१२३५	७३.९१	पहिलो		
३.	मुस्ताङ	घरपझोड गाउँपालिका	गुरुङ	१२४	३.३४			तेस्रो
		लोमन्थाङ गाउँपालिका	गुरुङ	१८५	२.९४			तेस्रो
४.	म्याग्दी	मालिका गाउँपालिका	गुरुङ	६३	०.३४			तेस्रो
५.	कास्की	मादी गाउँपालिका	गुरुङ	५२७५	३२.६८		दोस्रो	
		माछापुच्छ्रे गाउँपालिका	गुरुङ	२५१३	१०.९७		दोस्रो	
		अन्नपूर्ण गाउँपालिका	गुरुङ	३२४५	१४.६८		दोस्रो	
		पोखरा महानगरपालिका	गुरुङ	५३७२०	१०.४६		दोस्रो	
		रूपा गाउँपालिका	गुरुङ	१७१६	११.५२		दोस्रो	
६.	लमजुङ	दोर्दी गाउँपालिका	गुरुङ	६६३४	४१.३३	पहिलो		
		मर्स्याङदी गाउँपालिका	गुरुङ	७५५६	४४.२४	पहिलो		
		क्व्होलासोथार गाउँपालिका	गुरुङ	५३१६	६६.७८	पहिलो		
		मध्यनेपाल नगरपालिका	गुरुङ	२६६३	१२.१२		दोस्रो	
		राईनास नगरपालिका	गुरुङ	२५७३	१४.७९		दोस्रो	
		दूधपोखरी गाउँपालिका	गुरुङ	५०२५	५८.४८	पहिलो		
७.	तनहुँ	भानु नगरपालिका	गुरुङ	३११८	७.२९		दोस्रो	
		व्यास नगरपालिका	गुरुङ	४५७५	५.८०			तेस्रो
		शुक्लागण्डकी नगरपालिका	गुरुङ	४६४८	८.३६			तेस्रो
		देवघाट गाउँपालिका	गुरुङ	३७८५	२५.९५			तेस्रो
		बन्दिपुर गाउँपालिका	गुरुङ	३९७३	२१.४४		दोस्रो	
८.	स्याङजा	पुतलीबजार नगरपालिका	गुरुङ	३६८८	८.८४		दोस्रो	
		फेदीखोला गाउँपालिका	गुरुङ	९३८	८.६१		दोस्रो	
		अर्जुनचौपारी गाउँपालिका	गुरुङ	११०५	७.८७		दोस्रो	

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

क्र.सं.	जिल्ला	पालिकाहरू	भाषा	वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत	पहिलो	दोस्रो	तेस्रो
		भीरकोट नगरपालिका	गुरुड	३२४७	१४.३४		दोस्रो	
		बिरुवा गाउँपालिका	गुरुड	२४५४	१७.५३			तेस्रो
		हरिनास गाउँपालिका	गुरुड	५९३	३.८९			तेस्रो
		वालिङ नगरपालिका	गुरुड	६४८२	१२.८४		दोस्रो	
९.	पर्वत जिल्ला	मोदी गाउँपालिका	गुरुड	४५७	२.४३			तेस्रो
		कुशमा नगरपालिका	गुरुड	६७३	१.७७		दोस्रो	
		फलेवास नगरपालिका	गुरुड	९८	०.४८			तेस्रो
		महाशिला गाउँपालिका	गुरुड	९८२	१२.१०		दोस्रो	
		विहादी गाउँपालिका	गुरुड	७९	०.६६			तेस्रो
		पैयूँ गाउँपालिका	गुरुड	४८०	३.७७			तेस्रो
		जम्मा				६	२१	१३

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

प्रस्तुत तालिकाको आधारमा गण्डकी प्रदेशका ९ जिल्लाहरूका ९ स्थानीय तहहरूमा गुरुड भाषी वक्ता क्रमशः पहिलोदेखि तेस्रो स्थानसम्म रहेको पाइन्छ। कतिपय स्थानीय तहमा गुरुडभाषी वक्ता १०० जना भन्दा कम सङ्ख्यामा रहेका छन् जुन सङ्ख्या सरकारी कामकाजमा प्रयोगका लागि पर्याप्त देखिँदैन। यस आधारमा भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजमा प्रयोगको सट्टा भाषिक संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४. समस्या र चुनौतीहरू

नेपालका विभिन्न प्रदेशहरूमा नेपालीबाहेकका भाषाहरू सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने विषय नेपालको लागि नितान्त नौलो र कमै अभ्यास भएको विषय हो। हुनत बागमती प्रदेशमा तामाङ र नेपाल भाषा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु भएको छ। तर यहाँको अभ्यास पनि अत्यन्त सीमित र प्रारम्भिक किसिमका छन्। गण्डकी प्रदेशको हकमा ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम यस प्रदेशमा मगर र गुरुडबाहेक अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू समेत भौगोलिक क्षेत्र विशेष सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्छन्। मूलतः ऐनमा व्यवस्था भएका भाषासम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गरी भाषिक लाभ हासिल गर्न सक्नुपर्ने देखिन्छ। जुन कुरा मूल चुनौतीका रूपमा रहेको छ। यसबाहेक मौजुदा भाषिक कानुन कार्यान्वयनका लागि आवश्यक संयन्त्र, भाषाको विकास, कार्यक्रम र बजेटको उपलब्धता, भाषिक सङ्घसंस्थाको पहल र राजनीतिक एवम् प्रशासनिक कटिबद्धतासम्बन्धी समस्या र चुनौती आइपर्न सक्छन्। सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनमा गण्डकी प्रदेश केन्द्रित समस्या र चुनौतीलाई तल प्रस्तुत गरिएको छः

क) मगर र गुरुड भाषाको अपसरण बढी छ, भाषिक बफादारिता कमजोर छ र अन्तर्पुस्तामा भाषिक पुस्तास्तरण न्यून छ। यसले मातृभाषाको जीवन्तता र अस्तित्व सङ्कटोन्मुख भएको प्रष्ट हुन्छ।

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

- ख) प्रदेश भाषा ऐन कार्यान्वयनका लागि नियमावली, मापदण्ड र निर्देशिकाहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न समय लाग्ने देखिन्छ। यसका लागि कार्यान्वयन संयन्त्र जस्तो महाशाखा, शाखा, डेस्क र भाषासम्बन्धी जनशक्ति तत्कालै उपलब्ध हुन कठिन छ।
- ग) सरकारी कामकाजको भाषाको मानकीकरण वा स्तरीकरण गर्ने कार्यले लामो समय लिन सक्छ। तत्काल अल्पकालीन नीति अवलम्बन गरेर सम्बन्धित भाषाको प्रचलित स्वरूपको आत्मसात गरेर जान सहमतिको बाटो रोज्नुपर्ने हुन सक्दछ।
- घ) सरकारी कामकाजको भाषाको लेखनका निमित्त तत्कालका लागि एकल लिपिको सट्टा बहुलिपिको प्रयोग गर्ने परिस्थिति आउन सक्छ। यसअघि नै गुरुङ भाषामा देवनागरी र खेमा लिपिको विषय उठान भइसकेको छ। जुन कुरा मगर भाषामा समेत आकर्षित हुन सक्छ।
- ङ) प्रदेशमा प्रयोग हुने भाषाहरूलाई व्यक्तिले मात्र अनुवाद र लेखन कार्य सम्भव नभएकाले यी भाषाहरूमा मेसिन अनुवादका लागि युनिकोडीकरण र अन्तर्भाषिक अनुवादसम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।
- च) प्रदेशमा बोलिने सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको समन्यायिक रूपमा विकास गर्न कार्यक्रम र बजेटसहित लगानी सन्तुलन मिलाउन सहज छैन।
- छ) अल्पसङ्ख्यक भाषालाई विशेष, संरक्षित र स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गरी पहिचानमूलक र सार्थक कार्यका गर्न अझै ठोस आधार तयार भएको देखिँदैन।

५. भावी कार्यदिशा

विश्वकै सन्दर्भमा नेपालको भाषिक सङ्घीय उदाहरणीय बनेको देखिन्छ किनभने नेपालमा प्रदेश स्थापनासँगै संविधानतः दुई प्रदेशहरू भाषिक रूपमा सङ्घीयकरणमा जानु उपलब्धि एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसै गरी कोशी र मधेश प्रदेशका सभामा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी विधेयक पेस भई छलफलको क्रममा रहेको छ। भाषा आयोगको सिफारिस (२०७८, २०८०) अनुसार सिफारिस गरिएका कुल १२ भाषाहरू सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने हो भने क्रमशः कोशी प्रदेशमा लिम्बू र मैथिली एवम् मधेश प्रदेशमा मैथिली, भोजपुरी र बज्जिका भाषाहरू सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने देखिन्छ। यसरी आयोगको सिफारिसको आधारमा हेर्दा थप दुई प्रदेशहरूमा समेत प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन तर्जुमा भई कार्यान्वयन हुँदा ७ प्रदेशमध्ये ४ प्रदेशमा कुल ६ भाषाहरू सरकारी कामकाजको भाषा रूपमा क्रियान्वित हुनेछन्। यस आधारमा नेपालमा भाषिक सङ्घीयताको विस्तार प्रदेशमा मात्र नभई स्थानीय तहसम्म पनि हुँदै गएको पाइन्छ। यसलाई प्रयोग विस्तार गरी समग्र मुलुकको भाषिक सङ्घीयताका लागि देहायको कार्यदिशा प्रस्तुत गरिएको छ:

१. हरेक भाषालाई पुस्तान्तरण गरेर जीवन्तता प्रदान गर्नु र अस्तित्व रक्षा गर्नु वर्तमानको मूल कार्यसूची बनेको छ। यसका लागि व्यक्ति, परिवार र समुदायले भाषिक पुस्तान्तरणसम्बन्धी कार्यक्रमलाई अनिवार्य रूपमा दैनिक बोलचालदेखि समुदायको संस्कार र संस्कृतिको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गरिनु पर्दछ।

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

२. सर्वप्रथम प्रदेश र स्थानीय तहमा भाषा ऐन पारित भई कार्यान्वयन भएको अवस्थामा सङ्घीय भाषा ऐन आउन जरूरी छ। त्यसै गरी प्रदेश तहमा भाषा ऐन पारित भएकाको हकमा भाषासम्बन्धी नियमावली र कार्याविधिहरू तत्काल निर्माण गरेर लागु गरिनु पर्दछ।
३. सरकारी कामकाजको भाषा नेपालको सन्दर्भमा नयाँ अभ्यास भएकाले कार्यान्वयनका लागि तत्काल अस्थायी संयन्त्र र जनशक्ति व्यवस्थापन गरी क्रमशः स्थायी संयन्त्र र जनशक्तिको व्यवस्था गर्दै जानुपर्दछ।
४. सरकारी कामकाजको भाषाको स्तरीकरण र विकासका लागि सम्बन्धित भाषिक समुदायको उपस्थितिमा मानक शब्दकोश र व्याकरण तयार गरेर एकरूपता दिनु जरूरी छ। यसमा सम्बन्धित भाषा लेखनका लागि लिपिको छनोट गरी सुरुमा बहुलिपि र क्रमशः एकल लिपितर्फ उन्मुख हुनु आवश्यक छ। उक्त भाषालाई आंशिक रूपमा शिक्षा, सञ्चारलगायतका क्षेत्रमा प्रयोग हुने अवसर सिर्जना गरिनुपर्दछ।
५. सरकारी कामकाजको भाषा विषयमा जनप्रतिनिधि, कर्मचारी र भाषिक सङ्घसंस्थाका पदाधिकारीहरूको क्षमता विकास गर्न अभिमुखीकरण, परामर्शजस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरेर भाषिक सङ्घसंस्थाको सहकार्यमा अगाडि बढ्दा प्रभावकारी हुन्छ।
६. हरेक तहका सरकारबाट वार्षिक नीति, कार्यक्रम र बजेटमा भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका साथै प्रयोग विस्तारका लागि लगानी सुनिश्चित गरिनु पर्दछ।
७. वर्तमान सूचना, प्रविधि र कृत्रिम बौद्धिकताको युगमा भाषाहरूको युनिकोडीकरण, अन्तर्भाषिक अनुवाद र गुगल अनुवादसम्मको यात्रा तय गर्नुपर्दछ।
८. लोपोन्मुख भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि स्थानीय तहमा भाषिक विशेष, संरक्षण र स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गरेर जानुपर्ने देखिन्छ।
९. सबै तहका सरकारहरूबाट भाषासम्बन्धी भएका कामहरूको अनुगमन, मूल्याङ्कन र कार्य सम्पादन परीक्षण, पृष्ठपोषण र सुधारसम्बन्धी कार्य शृङ्खला तयार गरी कार्यान्वयनमा जानु पर्दछ।

६. निष्कर्ष

नेपालको सङ्घीयकरणको मूल सूचकमध्ये भाषिक सङ्घीयता नै पहिलो सूचक वा आधारका रूपमा देखिन आएको छ। विगतको एकल भाषिक अभ्यास र मातृभाषाउपरको दमनका साथै वर्तमानमा अङ्ग्रेजी भाषाको विस्तार हुँदै गएको वर्चस्व भाषिक अधिकार माथि प्रश्न तेर्सिएको छ। तर नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै भाषा आयोगको सिफारिसबमोजिम प्रदेश र स्थानीय तहमा भएका भाषासम्बन्धी कार्यहरू प्रशंसनीय मात्र छैनन्, उदाहरणीय र अनुकरणीय समेत छन्। परिणामस्वरूप नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूले प्रदेश र स्थानीय तहमा उचित स्थान र सम्मान प्राप्त गरी प्रयोग विस्तार हुने देखिन्छ। यसका लागि नेपालको संविधानबमोजिम थप कानून निर्माण गरी सबै तहबाट सरकारी कामकाजको भाषाको आधारका रूपमा मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनमा जोड दिइनु पर्दछ। त्यसै गरी विश्वविद्यालयहरूमा भाषासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानका लागि छात्रवृत्तिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न जरूरी छ। कुनै पनि भाषाको जीवन्तताका

खण्ड एक: सरकारी कामकाजको भाषा

लागि भाषिक पुस्तान्तरणलाई अपरिहार्य र अनिवार्य गरिनु पर्दछ। यसका लागि सबै तहका सरकारहरूबाट भाषासम्बन्धी प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम र अनुदान प्रदान गर्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्दछ। अतः मानव जीवनजगत र सभ्यताको वाणीका रूपमा रहेका भाषाहरू अपूर्व र अमूर्त सम्पदाका साथै पुस्तैनी विरासत र पहिचानका आधार हुन्।

सन्दर्भ सूची

- आहुति. (२०८२). नेपालका रैथाने भाषाहरूमा बाह्य सांस्कृतिक प्रभावका विषयमा प्रवचन [YouTube भिडियो]। YouTube। <https://www.youtube.com/watch?v=ym5Pq7DDERA>।
- गण्डकी प्रदेश, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय. (२०८०). गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन।
- गोले, मोहन. (२०८०). तथ्याङ्क र आदिवासी जनजाति (जाति, भाषा र धर्म). ताम्सालिङ नलेज सेन्टर।
- तामाङ, अमृत योज्जन. (२०८०). नेपालका भाषाहरू (भाषा परिचयकोश सहित). म्हेन्दो ट्रस्ट।
- नेपाल कानून आयोग. (२०७२). नेपालको संविधान।
- भाषा आयोग. (२०७८). सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस।
- भाषा आयोग. (२०८०). सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी पूरक सिफारिस।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय. (२०७८). राष्ट्रिय जनगणना।
- लोप्चन, लोक बहादुर. (२०८२). सरकारी कामकाजको भाषा तथा मातृभाषामा शिक्षा। बहुभाषिक शिक्षा तथा सञ्चार प्रा. लि.।
- शर्मा, जनकलाल. (२०४५). हाम्रो समाज: एक अध्ययन. मञ्जरी पब्लिकेसन।
- सिञ्जाली, वि. (२०८२). बाग्लुङ क्षेत्रमा अदै र कायत भाषा बोलिन्छ. भर्चुअल संवाद।
- Bista, D. B. (2015). *People of Nepal*. Ratna Pustak Bhandar.
- Regmi, D. R., Epele, J., Lewis, M. P. & Yadava, Y. P. (Ed.). (2012). *Ethnologue: Languages of Nepal*. Tribhuvan University in collaboration with SIL International.